

УДК 811.161.2'373:159.942

Т. І. Вавринюк

ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ЛІНИ КОСТЕНКО)

Вавринюк Т. І. Емоційно-експресивна лексика в поетичному мовленні (на матеріалі творів Ліни Костенко).

У статті розкрито роль емоційно-експресивної лексики в поетичному мовленні Ліни Костенко, визначено індивідуально-авторське використання інгерентної та адгерентної емоційної лексики як основи експресивності. Доведено, що в поетичному контексті емоційно-експресивна лексика набуває додаткових відтінків значення.

Ключові слова: емоційність, експресивність, емоційно-експресивна лексика.

Вавринюк Т. И. Эмоционально-экспрессивная лексика в поэтической речи (на материале произведений Лины Костенко).

В статье раскрывается роль эмоционально-экспрессивной лексики в поэтической речи Лины Костенко; анализируется индивидуально-авторское использование ингерентной лексики как основы экспрессивности; доказано, что в поэтическом контексте эмоционально-экспрессивная лексика приобретает дополнительные оттенки значения.

Ключевые слова: эмоциональность, экспрессивность, эмоционально-экспрессивная лексика.

Vavrynyuk T. I. Emotional-expressive vocabulary in poetical speech (on the material of the poetry by Lina Kostenko).

The role of emotional-expressive vocabulary in poetical speech is determined. The individual-author's usage of inherent and adherent emotional lexicon as a basis of expressivity is defined. The author reasons that emotional-expressive vocabulary gets extra nuances of meaning in the poetical context.

Key words: emotionality, expressivity, emotional-expressive vocabulary.

Експресивність та емоційність – визначальні риси художнього стилю, важливі чинники впливу на читача, на психологію його відчуттів. Саме в художньому мовленні якнайповніше виявляється емотивна та естетична функції мови, які ґрунтуються на єдності законів внутрішньої організації мови, психічних та соціальних чинників. Тому визначення експресивно-емоційних засобів художнього твору є надзвичайно важливим для інтерпретації останнього, а також для розкриття внутрішньомовних закономірностей.

Хоч концепти «експресивність», «емоційність» у стилістиці постійно перебувають у точках перетину наукових дискусій, усе ж не мають чіткого окреслення. «Лингвистический энциклопедический словарь» подає таке визначення: «Експресивність (від лат. *expression* – вираження) – сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення» [3, с. 591]. Але ж суб'єктивне ставлення чи сприймання співвідноситься з емоційно-чуттєвою сферою, а відтак експресивність мовних одиниць неминуче виникає, коли вони позначені емоційністю. З образністю та емоційністю пов'язують експресивність Д. Ганич та І. Олійник [1, с. 74]. В. Чабаненко вважає, що «експресія – це не те, що мовленню надає емоційності, образності, характерності, а те, що породжується емоційністю, образністю, характерністю; експресія це не виразність, а інтенсифікація підкреслення виразності, це збільшення вражаючої сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності; експресія пов'язана не лише з емоційним та образним (художнім), а й іншими планами вислову – вольовим, естетичним, соціально-оцінним, нормативним, формально-структурним, семантичним, ситуативним і т. ін. [4, с. 6–7]. Між емоційним і експресивним у мові, на думку В. Чабаненка, існує зв'язок не взаємозамінності, а чіткої співвіднесеності, тому ототожнювати ці поняття не можна. «Усе, що існує в мові для вираження й викликання емоцій, є експресивним (набирає експресивної форми), але не всяка мовна (мовленнева) виразність передбачає емоціональну реакцію. Експресивністю можуть характеризуватися прояви як емоціонального, так і чисто інтелектуального і вольового. Отже, експресивність, як лінгвостилістичне явище, значно ширше емоційності: емоційність – це один із різновидів, найважливіша складова частина експресивності [4, с. 143].

Співвіднесеність між емоційністю та експресивністю найбільш прозоро виявляється на лексичному рівні мови: коли людина, користуючись певним типом лексики, висловлює свої позитивні чи негативні емоції, у цьому їй завжди допомагає експресія, яка обов'язково супроводить вияви почуттів. Розчленування такої лексики на емоційну та

експресивну умовне, тому вважаємо доцільним послуговуватися терміном «емоційно-експресивна лексика».

До складу емоційно-експресивної лексики відносимо слова, які вже у своєму значенні містять позитивну чи негативну оцінку і називають відчуття, настрої, процеси (*сум, нудьга, жаль, досада, кохання, ласка, краса* та ін.). Ці слова покликані демонструвати позитивну чи негативну оцінку явищ з погляду мовця, при цьому експресивність таких лексем може виражатися і не тільки внутрішньо, семантично, а й зовнішньо, за допомогою словотвірних засобів (суфіксів чи префіксів) або ж контекстуально.

У поетичних творах Ліни Костенко наявна емоційно-експресивна лексика, різноманітна за своїм лексико-семантичним складом. Серед цієї лексики поширеними є слова із загальнономовним емоційно-оцінним змістом (*ледар, мотлох, егоїзм, брудний, варнякати, мудро*) і слова з функціональним емоційно-оцінним змістом (слова з переносним значенням на зразок *баран, макітра, нора, гавкати*). Слова обох груп можуть мати як позитивне, так і негативне забарвлення.

Лексика із загальнономовним емоційно-оцінним змістом – це слова, емоційно-експресивний зміст яких є постійною і невід’ємною ознакою за будь-яких ситуативно контекстуальних умов. Наприклад: *І засміялась провесінь: – Пора!* [2, с. 24]; *Така свавільна, вільна, молода – Невже і я іду вже, як за плугом?!* [2, с. 24]; *А ті свати лопочуть про куницю, А та дурена колунає піч* [2, с. 125]; – *Я Альта, Я Альта, Я Альта! – тонесенько плаче ріка* [2, с. 25]. В останньому прикладі експресивність виділеного слова посилюється лексемою *тонесенько* зі зменшено-пестливим суфіксом.

Такі лексеми з інгерентною емотивністю, яка закладена в семантичному ядрі слова, надають емоційно-експресивного забарвлення тексту загалом: *Номенклатурні дурні, бюрократи, пласкі мурмила в квадратурі рам!* [2, с. 40]; *Я недоцільна – наче камертон У кулаці кошлатого бандита* [2, с. 40]; *Нащадки вбивць і товстосуми, священних рік повзучий пляж* [2, с. 29]. Підкреслюють експресивність виділених лексем епітети, створюючи цілісний образ: *номенклатурні дурні, пласкі мурмила, кошлатий бандит*. Епітети можуть передавати позитивне емоційно-оцінне значення: *Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений Едем і за волошку в житі золотому* [2, с. 37]; *Цей світлий сон – пішов без вороття. Це тихе сяйво над моєю долею* [2, с. 53]; *Чи, може, це ввижається мені той несказаний камертон природи, де зорі ясні і де тихі води?* [2, с. 56]; *дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз* [2, с. 57]; *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить. Бляшаний звук води, веселих крапель кроки* [2, с. 57].

Інгерентні емотиви, що мають інтенсифіковану виразність негативного оцінного плану є яскравими стилістемами і в поезіях Ліни

Костенко мають широкий виражальний діапазон. Вони можуть виступати концептами складних образів, що передають почуття. Наприклад: *Той клавесин і плакав, і плекав чужу печаль* [2, с. 50]; *Я знаю – ти чекаєш теж, тривожно вгадуєш і любиш* [2, с. 51]; *Я дуже тяжко Вами відболіла* [2, с. 53]; *А я чолом припала до вікна, і смуток мій бере мене за плечі* [2, с. 54]. Крім того, інгерентна емоційно-експресивна лексика є засобом реалістичного зображення дійсності, засобом, що надає текстові особливого емоційно-експресивного тону: *Страх і покора множать недорік* [2, с.30]; *Обступи мене, ліс! Хай зупиниться вся ця ватага, хай удариться люття об спокій твоїх стовбурів* [2, с. 59]; *Хай погоня підожде, усі ці жорстокі і тлусті. Я нікуди не дінусь. Я долю свою прийму* [2, с. 60]; *Стоять мости над мертвими річками* [2, с. 60].

Емоційно-експресивна лексика негативної семантики (лайливі слова і слова для вираження зневаги, іронії) використовуються здебільшого в мовленні героїв: *Орино, тряця мене держить! Ти хоч на мене, суко, не бреш!* [2, с. 76]; *Ви канцілюги, у чорнилі пальці, бумажне кодло, воло набивне* [2, с. 85].

Поглиблюється образність поетичного рядка, його метафоричний зміст, при нагромадженні експресивів з контрастною семантикою: *Біда, коли є цитруси і кава, коли в землі є золото – біда! Біда, коли земля така ласкава, Коли така правічна й молода* [2, с. 30]; *І тільки злість буває геніальна. Господь, спаси мене від доброти!* [2, с. 38].

У зіставленні в одному міні-тексті лексем, що належать до антагоністичних лексико-семантичних груп «позитивне» – «негативне», передається світ у його суперечностях, відтворюється діалектика буття. Безперечно, експресивність поетичних творів Ліни Костенко криється не лише у використанні емоційної лексики, – експресивність досягається на рівні висловлювання – таких текстових умов, за яких усі мовні одиниці зазнають семантичної трансформації і стають елементом єдиного метафоричного образу.

У певних контекстах інгерентна емоційна лексика з узуально позитивним маркуванням може набувати протилежного значення, що створює особливо різючі реалістичні картини, надає тексту максимальної експресивної напруги, як у вірші «Пастораль XX сторіччя»:

*Під горою стояла вагітна, як поле, мати.
І кричала та мати: – Хоч личко його покажіть!
Личка вже не було. Кісточками, омитими кров'ю,
Осміхалася шия з худеньких дитячих ключиць.
Гарні діти були. Козацького доброго крою.
Коли зносили їх, навіть сонце упало ниць.
Вечір був. І цвіли під вікнами мальви... [2, с. 27].*

Лексема *осміхатися* в наведеному контексті набуває символіки цинічної смерті, з якою несумісні життя в лоні матері, дитинство, сонце і мальви.

Значне місце в досліджених творах Ліни Костенко займає функціональна (контекстуальна, адгерентна) емоційно-експресивна лексика – слова, які набувають свого значення в певній мовленнєвій ситуації, лише в певному лінгвістичному контексті: *Я, що прийшла у світ не для корид, що не люблю юрби і телекамер, о як мені опікся і обрид щоденний спорт – боротися з биками!* [2, с. 39]; *Блюстителі – халтура – ваше хобі. Ви, фабриканти вір і недовір...* [2, с. 40].

Важливу роль у створенні емоційної експресивності тексту відіграють так звані пестливі суфікси. За традицією утворення на зразок *берізенька, біленький, тихенько, дідище, чорнющий, повнісінько* відносять до емоційно-оцінної лексики. В. Чабаненко вважає, що для цього немає ніяких підстав, оскільки названі й подібні утворення являють собою не окремі емоційно-оцінні слова, а лише емоційно-оцінні форми стилістично нейтральних слів (*береза, білий, тихо* і т. ін.) [4, с. 151].

У досліджених нами поезіях функціонують суфіксальні утворення з первинною і вторинною емоційно-оцінною виразністю. Наприклад: *Вона росте, ще завтра буде вищенька. Але печаль приходить завчасу. Це ще не сльози – це квітуча вишенька, що на світанку струшує росу* [2, с. 49]; *Любїть травинку і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня* [2, с. 49]. Лексеми зі зменшено-пестливими суфіксами надають поетичним рядкам особливої теплоти, задушевності, ліричності.

Зауважимо, що суфікси *-к-, -ик, -ок, -ц-, -ець*, будучи порівняно слабо прикріпленими до емотивної сфери (виражають емоційну оцінність найнижчого ступеня), крім усього іншого, здатні виражати ще й об'єктивну зменшеність, втрачаючи при цьому емоційно-оцінну якість і виразовий потенціал. Розглянемо приклади: *Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан. Розбирали гранату* [2, с. 27]; *Гула земля. Сусідський плакав хлопчик, хрестилась баба, і кінчався хліб. Двигтїв отой вузесенький окопчик, де дві сім'ї тулились кілька діб* [2, с. 35]; *Хоч би мені хто жменьку землі з могили його приніс...* [2, с. 134].

У наведених міні-текстах утворення на зразок *хлопчик, вузесенька, жменька* спираються не лише на понятійну основу, тобто не лише означають відповідно «малі пастушки», «дуже вузький окоп», «мала жменя», вони є стилістично забарвленими: у поєднанні з іншими лексемами є засобом вираження емоцій ліричного героя, засобом експресивності поетичного тексту: *Стоїть над ним одна-єдина зірка, пливе молитва в човнику долонь* [2, с. 30]; *Ген корів розсипна квасолька доганяє хмари у полях* [2, с. 58]; *Ох, килими, барвисті килимочки! Фонтан, кальян і сльози на зорі. Носила я і плахту, і віночки, – Ну, як мені, чи гарно у чадрі?* [2, с. 33].

Утворення зі згрубіло-збільшувальними суфіксами, властиві розмовному й просторічному мовленню, у поетичних творах Ліни Костенко – це потужні експресивно-характеристичні засоби: *Полковнику! Мечі отакелецькі щербилися об шаблю об мою* [2, с. 85]; *А сам він дід старезний, полотняний. А в нього сива борода, як дим* [2, с. 92].

Нерідко емотивна експресія поезій Ліни Костенко пов'язується з основокладанням. Звісно, не всі виявлені нами складні лексеми відзначаються однаковою експресивністю. Виразніші ті складні утворення, у яких вищий ступінь емоційної оцінності (зневажливо-грубі, вульгарні й лайливі слова), у яких рельєфніша, характеристичніша внутрішня форма, тобто в яких яскравіше виражена образність і метафорична мотивованість. Наприклад: *Не говоріть від імені народу, – Розперетричі ви йому впеклись!* [2, с. 40]; *Вони іще парубкували разом, і поженились десь у одночассі* [2, с. 117]; *Співалося. А ті все не вертались, що засвіт встали в похід з полуночі* [2, с. 109].

Виділені емоційно-експресивні лексеми є індивідуально-авторськими новотворами Ліни Костенко. Подібні утворення семантично місткі й образно глибокі, вони сприяють творенню поетичних образів.

Експресивність може створюватися і за допомогою одиниць мови, що не мають понятійної основи й виражають лише емоції, тобто посередництвом емоційних вигуків. Їхня семантика повністю розкривається тільки на широкому контекстуальному тлі: *О, заспівайте дівчині романс! Жінки втомились бути не прекрасними* [2, с. 51]; *О, як їм далі жити? На тім кровопролитті не місяць в небі сходить – турецький ятаган* [2, с. 26]; *О, як натхненно уміє він не грати! Як мимоволі творить він красу* [2, с. 47]; *Осіnnий день, осінній день, осінній ! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна! Невже це осінь, осінь, о! – та сама* [2, с. 62].

Подібні елементи виражають емфатичні та інші підвищено-почуттєві стани ліричного героя і є своєрідним засобом суб'єктивізації тексту.

Отже, у поезіях Ліни Костенко широко представлені різні семантико-стилістичні групи емоційно-експресивної лексики, які є засобом вираження позитивної чи негативної оцінки мовцем зображуваного.

Серед цієї лексики поширеними є слова із загальномовним емоційно-оцінним змістом і слова з функціональним емоційно-оцінним змістом (слова з переносним значенням). Слова обох груп можуть мати як позитивне, так і негативне забарвлення.

Загалом у поезіях Ліни Костенко емоційно-експресивна лексика вживається специфічно: в умовах художнього контексту вона набуває додаткових відтінків, відсутніх у цих словах за межами художнього цілого. Творчий феномен митця становлять емоційно-експресивні лексеми – індивідуально-авторські новотвори Ліни Костенко

Література

1. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
2. Ліна Костенко : [навчальний посібник-хрестоматія] / [упор. Г. Клочек]. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 320 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351с.
5. Шевченко М. Сприйняття образу в поетичному тексті : Текст як одиниця словесно-художньої комунікації / М. Шевченко // Українська мова та література. – 2001. – № 4 – С.11–12.